

Turf in tijden van tegenspoed

Een verhaal over het Loonse lijden onder de Bossche boosaardigheid

Leo Adriaenssen

Loon op Zand heette vroeger Venloon: loën (open plekken) in het ven of veen. De uitbating van het veen, het moerturven, was verreweg de belangrijkste economische activiteit in het dorp. Rond 1600 begonnen echter de voorraden te slinken. Het is door gebrek aan bronnenmateriaal en gezien de stand van het onderzoek niet doenlijk een ontwikkelingsschets te geven van Loon op Zand als turfproductiecentrum. Wel kunnen enkele structurele aspecten van het bedrijf worden belicht en kan een zekere chronologische ontwikkeling worden vastgesteld, met name de wijze over de eindfase.

Met gegevens uit vooral de vijftiende eeuw zal hierna een beeld worden gegeven van de Loonse turfnering. In het tweede hoofdstuk, dat zich afspeelt in de laatste decennia van de zestiende eeuw, wordt het einde van de relatieve welvaart aangekondigd. In deze oorlogsperiode werd Loon op Zand op een onwettige en immorele wijze door 's-Hertogenbosch uitgebuit en geterroriseerd. Het waren de schrille opmaten voor het onvermijdelijke einde van deze economische sector, dat in de zeventiende eeuw in versneld tempo werd bereikt.

OUWE TURF

In 1269 beleende de hertog van Brabant het dorp Loon op Zand met zijn heiden, moeren en woeste gronden aan Willem van Horn.ⁱ Met name het element moer was van groot economisch belang – voor de inwoners, maar vooral voor de heren van Loon en andere eigenaars van de moergronden. Met name de ondernemende Pauwels van Haestrechtⁱⁱ, sinds 1383 heer van Loon op Zand, zou zijn stempel drukken op de uitbating van de moeren en de turfwinning stimuleren met de aanleg van een vaart naar 's-Hertogenbosch.

Heer Pauwels kreeg in 1396 toestemming van het hertogelijke gezag om zijn heerlijkheid te verbinden met de Dieze bij 's-Hertogenbosch.ⁱⁱⁱ Door Loon op Zand, Drunen, Nieuwkuijk en Vlijmen liet hij een vaart graven met een lengte van 3 mijl ofwel 4 uur gaans en een breedte van 1 roede, die bij Engelen uitmondde in de Dieze. Er werden de nodige spuien en verlaten in gelegd om de waterstand te reguleren. Alleen al in Drunen werden twee bruggen gebouwd.^{iv} Westelijk sloot de vaart aan bij 's Gravenmoer^v, maar er was geen verbinding met de vaart van dit turfdorp.^{vi} De kosten voor aanleg en onderhoud kwamen voor rekening van de heer (de werkzaamheden aan de vaart door 's-Hertogenbosch in 1541 vormden een uitzondering^{vii}), maar daar stonden de inkomsten van het vaart- of spuigeld tegenover, te betalen door elke schipper die er gebruik van maakte. Bovenal werd door de vaart de turfwinning bevorderd, wat een belangrijke financiële injectie betekende voor de heer, die immers de grootste grondbezitter was en zijn percelen moer door verkoping en verhuring in exploitatie kon uitgeven.

Aangezien er in de vaartrekeningen en bij de Loonse turfleveringen aan de stad 's-Hertogenbosch alleen sprake is van pleiten, zal de waterweg niet berekend zijn geweest op grotere vaartuigen. Het moeten schuiten zijn geweest als van de drie Sprangse smokkelaars (Gorinchem, 1480), die elk voeren "mit een bosch pleytken houdende

hondert tonnen turfs of dairontrent^{xviii}; `bosch' (Bosch') refereert hier aan een turfpleit die naar 's-Hertogenbosch kon varen. Er werd onderscheid gemaakt tussen pleiten en grotere vaartuigen. Zo beschikte het turfdorp Capelle in 1514 over 53 of 54 schepen om op Holland en Zeeland te varen en een onbestemde hoeveelheid "cleyn scepkens, die maer 100 tonnen of 150 tonnen turfs teffens en voeren".^{xix} In 1559 hanteerde men voor de Bossche turfaccijnzen twee tarieven: voor een pleit en voor een groot turfschip; beladen met harde turf moest respectievelijk 4 en 10 stuiver worden betaald.^x Het laadvermogen van de `gobel' of `geubel^{xi}, die werd gebruikt in de Langstraatse turfdorpen, was viermaal zo groot als dat van de pleit.^{xii} De baardse was een roeiboort met zeilen, die vooral voor oorlogsdoeleinden werd gebruikt. Hoewel in 1466 een Loonse herberg was getooid met de naam "die Baerdze"^{xiii}, viel zo'n vaartuig niet te verwachten in de turfvaart. De breedte van 1 roede (3½ à 4 meter) liet alleen kleine schuuiten toe; het moet voor twee pleiten al een hele toer zijn geweest om elkaar te passeren.

De vaart naar Den Bosch was de belangrijkste, maar niet de enige waterweg in Loon op Zand. Als een nieuw moer in exploitatie werd genomen, moest er worden gezorgd voor een verbinding met de hoofdvaart. Het lag het meest voor de hand om gebruik te maken van het afwateringsriool. Zo ontstond een netwerk van talloze kleine turfsloten en -kanaaltjes, die waren aangelegd door eigenaars en gebruikers van moervelden. In 1441 wordt bijvoorbeeld de vaart genoemd die was gegraven door Daniel van Loenresloot en de Bossche burger Aert van Bladel.^{xiv} In 1468 gaf de heer van Loon op Zand aan een neef toestemming zijn moer te "weteren doir Hollant, behoudelicken nyement anders weteren in synen moer te brengen, dat my of mynen naecomelingen hinderlick wesen soude" (om zijn moer af te wateren door Holland, mits niemand anders mij en mijn nakomelingen zal hinderen door in mijn moer af te wateren).^{xv} Het Geefhuis te 's-Hertogenbosch had een "vaertken" van haar moer naar de grote vaart, dat jaarlijks moest worden opgegraven en waar "uuytsteden" moesten worden aangelegd om de turfmijten op te zetten:^{xvi} stapelplaatsen waar de turfpleiten konden aanleggen.^{xvii} In 1568 werd aansluiting gezocht bij de nieuwe turfvaart in Dongen^{xviii}, waardoor de Oude Maas via Waspik bereikbaar werd.

Over de techniek van de turfwinning in Loon op Zand is nauwelijks iets bekend. Zij zal weinig hebben afgeweken van de wijze waarop in veengebieden elders de turf werd gewonnen. Drogen was de essentie van de productie. Eerst werd het uit te moeren perceel, dat gewoonlijk 5 tot 6 voet ofwel 1,5 tot 1,8 meter breed was, afgewaterd. Vervolgens werd de `kruin^{xix} van het perceel verwijderd, die bestond uit mos, heide en onkruid en ongeveer 30 centimeter diep was. Zo ontstond de delfput. De afgestoken kruin, waarvan het materiaal "caluwaarde" (aardkorst, bovengrond) heette, werd op een belendend perceel gegooid. De in de put blootliggende turf werd in grote brokken gestoken, waarna de turfgraver deze losmaakte en wegbracht om ze te drogen. Dat laatste geschiedde in twee fazen: na een eerste droging werden de turven zo gestapeld, dat de wind er vrij doorheen kon spelen. De caluwaarde werd in de tot op het zand afgegraven put gestort, die terug kwam aan de eigenaar, meestal de heer van Loon op Zand. Nadat de put was begroeid, werd hij voor een tweede keer verpacht: hij kon nog 4 tot 5 turven diep worden uitgestoken en leverde blekkeling op.^{xx} Daarna kon de grond worden gebruikt als wei-of zaailand of voor bosbouw.

Het laatste deel van het turfwinningproces wordt beschreven in 1480, als Peter Jans Vuchs, pachter van twee percelen moergrond, bedingt dat de nieuwe eigenaars hem het werk laten afmaken dat hij onder handen heeft. Zij beloven hem dat hij "allen dien torfs die dair leegt oft steet in mijten oft in scancken op dese twee stucken moerss voirsscreven vrij ende loss behalden zall; ende de torff aldaer noch liggende ongescranct ende ongemijjt, dat hy dien sall mogen scancken ende mijten ende opter plaitzen aldair mogen havenen^{xxi} tot synen oirbair ende proffyte. Ende alst water soe groet is, datmen den torff uutten moeren met pleyten gevueglyc halen mach, dat hy dan den voirscreven torff oec sall doen halen met

pleyten ende dat moer dair af ruymen ende den voet torff, die daer dan blyft, nae sall mogen doen scrancken ende in mijten setten ende die plaetss aldair gebruyken ende die dair naer ten alre iersten behoirlycken tijde metten opgaende water van daer doen halen met pleyten als voer.^{xxxiii} De tekst leert, dat de turf in mijten of schranken staat opgesteld, dat hij bij hoog water kan worden weggevaeren en dat de dan achterblijvende `voetturf'^{xxxiii} later zal worden geschrant, gemijt en vervoerd.

Onder schranken moet het zo opstapelen van de turf worden verstaan, dat hij kon drogen in de zon en de wind.^{xxxiv} Oude turf die onvoldoende was gedroogd, kon later opnieuw worden geschrant.^{xxxv} Vervolgens werden de turven in mijten opgetast, die in de akten "hontmiten" worden genoemd. In 1435 blijkt de hondmijt een bepaalde inhoud of een zeker gewicht te vertegenwoordigen. Jan Peters die Yoede en zijn vader beloven immers "XXVII tumulos dictus hont myten nigroris cespitum" te leveren, dat zijn 27 hondmijten zwarte turf.^{xxxvi} Twee jaar later beloofde Gerit Wouters Oerleman elk jaar op het feest van Sint Maarten een hondmijt zwarte turf te leveren, waarvoor hij zijn huis te Loon op Zand als onderpand verbond.^{xxxvii} Hetzelfde deed Jan van Haestrecht (heer Pauwels' bastaard) in 1438; elk jaar tussen Sint Remijs en Sint Maarten, afhankelijk van de waterstand, zou hij in 's-Hertogenbosch een hondmijt turf leveren.^{xxxviii} In plaats van mijt werd ook het woord vim gebruikt^{xxxix}, terwijl de vimmen weer konden worden bijeen gebracht in "grootte clooten".^{xl} Als oppervlaktemaat wordt in 1441 de "moerhont" genoemd.^{xli}

Gebruikelijker was het om de hypothecaire lasten in de vorm van turfleveranties uit te drukken in pleiten. Zo beloofde in 1412 Willem Piggen Henrics aan een Bossche burger de levering van "unus laudabilis pleyte bonoris cespitum dictoris goeden, gemangden torff" (een lofwaardige pleit goede turf, genoemd goede, gemangde turf).^{xlii} Soms wordt nauwkeurig vastgesteld hoe zwaar een pleit moest worden beladen: in 1428 vier "leverpleyten" zwarte turf uit Loon op Zand en Sprang, zes turven boven het boord geladen^{xliiii}; zeven à acht turven boven het boord in 1429^{xliiii}; in het zelfde jaar drie pleiten zwarte, droge turf uit Moergestel, "neghen torve hoegh geloebet van voir tot achter boven boirte" (van voor tot achter negen turven hoog boven het boord gestapeld)^{xliiii}; zeven turven boven boord in 1430 (Loon op Zand).^{xliiii} De geladen turfpleiten waren dus meer dan boordevol. Voor west-Brabant is berekend dat de turfschuit 4 last kon vervoeren en een laadruimte had van 2 last. Dat betekent dat de helft van de lading boven het boord uitstak.^{xlv} Als deze turfschuiten geubels waren, had de Loonse pleit een laadvermogen van slechts 1 last.

Over de maten en hoeveelheden bestaat niet altijd duidelijkheid. De last wordt gebruikt in 1425 bij een transactie door de eerder genoemde bastaard Jan van Haestrecht, als hij levering belooft van "vijftien last droeghs torfs, gemeynlic bleckelinc genoemt", op de Vosberg te Loon op Zand^{xlvii}, en in 1457, als Adriaen Willems die Haen aan Bartram Goyarts die Bont belooft met Lichtmis aanstaande te 's-Hertogenbosch vijftien lasten "nuwen Loenschen torff" te leveren — als het tenminste in verband met het water haalbaar is.^{xlviii} Volgens het hertogelijke octrooi voor de turfvaart uit 1396 bestond een last uit 10.000 turven^{xl} en blijkt een vonnis uit 1521 was de last ongeveer de lading die een pleit kon vervoeren.^{xli} Later verdubbelde het laadvermogen van de pleit.

Naar de grootte van de mijt en de hond kan met enig succes worden gegist. In 1414 beloofde iemand "XL onera dictus hond nigroris cespitum et X onera de honde mixtoris cespitum gemanck torf vocatus" (veertig vrachten genoemd hond zwarte turf en tien vrachten hond gemengde turf die men gemanck torf noemt) te leveren, deels reeds gestoken en deels binnen twee weken te steken.^{xlii} In 1476 is sprake van een jaarlijkse leverplicht van "unus pleyte bonoris nigroris cespitum dicte een hont mijt guet, zwerts torffs" (een pleit goede, zwarte turf, gezegd een hondmijt goede, zwarte turf).^{xliii} Betekent dat dan, dat een pleit een laadvermogen had van een hondmijt? Dat zou overeenkomen met de

west-Brabantse hoop (zoals de hondmijt daar heette), die ruim een last vertegenwoordigde.^{xiv} Etymologisch verwijst de hond naar honderd, wat een hondmijt doet vermoeden met een inhoud van 100 tonnen.

In de zestiende en zeventiende eeuw zijn de meest gebruikte maten pleit, voeder en ton. Een pleit mocht volgens het reglement op het turfwaren uit 1529 maximaal 116 tonnen zwarte turf dragen en sinds 1535 120 tonnen.^{xv} Een ton telde rond 1585 ongeveer 164 turven^{xvi}, zodat een pleit er bijna 20.000 kon vervoeren. De veertiende- en vijftiende-eeuwse last zal de oude scheepsmaat hebben vertegenwoordigd; dan is tussen 1400 en 1600 het laadvermogen van de Loonse pleit verdubbeld. Een voeder turf was vermoedelijk een wagenlast en kon bestaan uit tien tot zestien tonnen^{xvii}; daar staat tegenover dat in 1583 met twintig wagens 131 tonnen turf werden gehaald^{xviii}, maar met de wagens werden misschien karren bedoeld, die een kleiner laadvermogen hadden.^{xix}

In de leveringscondities is regelmatig sprake van onzekerheid over de bevaarbaarheid van de vaart: het water moest hoog genoeg zijn om te kunnen varen en uit het einde van de zestiende eeuw zijn meerdere jaren bekend dat door laag water het turftransport (bijna) geheel per as moest geschieden. Ook wensten de Bossche burgers de turf het liefst afgeleverd te krijgen aan huis: aan de watertrap¹, anders zo dicht mogelijk bij.ⁱⁱ De afhankelijkheid van de waterstand leidde tot clausules als 'te leveren met het eerstkomende water' (1429).ⁱⁱⁱ

Verschillende soorten Loonse turf worden in de vijftiende eeuw akten genoemd. Ter sprake kwamen al nieuwe en oude turf, zwarte turf, 'gemangde' turf en blekkeling, maar ook worden "camp torfs" (1427)ⁱⁱⁱⁱ genoemd en harde turf, zoals in 1453: "twee pleyten gueds, swerts, droeghs ende haerds Loensch torfs".^{lv} Laat-zestiende-eeuwse akten maken een hoofdonterscheid tussen enerzijds vale, grauwe, witte, voze, lichte en blanke turf en anderzijds zwarte turf. 'Vleets' valt onder de eerste categorie; in 1529 is sprake van twee soorten pleitladingen: met zwarte turf en met "vleedts ende vinck".^{lv} Vink was slechte, witte, lichte turf.^{lvi}

Het woord vleet is meerduidig, omdat het zowel verwijst naar een kwaliteit turf als naar een transportvorm. Vleten (vloten) is stromen of drijven en een vlet is een platboomd vaarttuig (een vlotachtige). Als een pleit door laag water niet kon varen, moest hij worden gevleet of gevloot (1590)^{lvii} en in april 1591 wordt zelfs gezegd dat de waterstand binnen afzienbare tijd zo laag zou zijn, dat de turfexpediteurs zouden "moeten vletten, soo met haere pleyten als met wagens".^{lviii} Naast deze turfvelet bestond er vleeturf (verwarrenderwijze ook "torffvelet" genoemd^{lix}): turf van slechte kwaliteit, die werd gelijkgesteld aan voze of vale. "Een pleyt torffs wesende vleet" was hetzelfde als "een pleyt vleets" (1595)^{lx}, waarbij vleet niet verwees naar het vaarttuig, maar naar de lading. Etymologisch komt vleeturf overeen met de runturf ("runttorff") uit de Peel.^{lxi} Beide soorten 'drijfturf' zijn blijkbaar los en vochtig en vormen de tegenhangers van de harde, droge turf.

Bij het uitmoeren moest eerst de bovenste laag turf worden afgestoken: de vale, blanke, grauwe, voze, lichte of witte turf, die slechts kort brandde. Daarna kon de zwarte turf worden uitgedolven, die in kwaliteit vele malen beter was. De nabewerking resulteerde dan in de goede, droge, harde, zwarte turf. De betekenis van 'kampturf' is onbekend. Blekkeling was de laatste turf die uit de put werd gedolven en deze was van de slechtste kwaliteit.^{lxii} 'Gemankte' turf of 'gemangturf' was gemengde turf van middelbare kwaliteit, wat onder meer blijkt uit de hiervoor genoemde "mixtoris cespitum": gemixte turf, en uit de zinsnede "goeden gemangden torff, niet die meest, noch die minste" (1412).^{lxiii} "Cattenderms torff", genoemd in de jaren 1590^{lxiv}, doet geen goede kwaliteit vermoeden, maar je weet maar nooit. Verder wordt nog "spaeytorff" genoemd, waarvan rond 1600 de prijs ongeveer even hoog was als die van vleeturf^{lxv}; mogelijk bestond deze turf uit restjes en kapotte turven, die niet waren gestapeld, maar met de spade in de pleit waren geladen.^{lxvi}

Er waren verschillende soorten uitbatingscontracten voor moervelden. De pachttermijn kon worden beperkt tot enkele of enkele tientallen jaren, of tot zestien jaar, zoals in 1476, toen anderhalve bunder moer werd uitgegeven om te gebruiken "met hey te mayen ende torff dair uut te stekene ten zande toe".^{lxvii} Soms werd aangegeven hoe diep het moer mocht of kon worden uitgegraven — bijvoorbeeld tien turven.^{lxviii} Soms kwam de grond terug aan de eigenaar nadat alle turf was uitgegraven.^{lxix} Bij de overdracht van het moerland kon een recht van overweg naar de vaart behoren^{lxx} en een erf om de turf op te slaan en te drogen.^{lxxi}

De heren van Loon op Zand bezaten het meeste moerland. Dat gaven zij uit in banken of dellen (percelen) die vaak namen kregen, terwijl zij ook dagloners hebben uitgebuit.^{lxxii} Andere eigenaars waren de benedictijnen van Egmond.^{lxxiii} De uitgebreide Egmondse moerlanden kwamen later in handen van de heren van het dorp^{lxxiv} en van een aantal particulieren.^{lxxv} Aan het einde van de zestiende eeuw leverde Loon op Zand turf en 'Egmondse turf', beiden in zowel de zwarte als de vale kwaliteit. De Egmondse Dellen was een veengebied dat strekte van Sprang tot de weg van Dongen naar 's-Hertogenbosch.

Kleinere institutionele moerbezitters lieten turf steken om in de eigen brandstofbehoefte te voorzien. Dat gold onder andere voor de karmelieten van Schoonhoven, die in 1419 toestemming kregen van hun gebied zuidwaarts een vaart te graven naar de grote vaart.^{lxxvi} In hun klooster hadden Pauwels van Haestrecht en zijn vrouw een altaar gesticht^{lxxvii} en de dotatie zal hebben bestaan uit een hoeveelheid Loons moerland. De pachters van de Bernse hoeve te Loon op Zand moesten jaarlijks turf leveren aan de norbertijnen van Berne.^{lxxviii} Tot 1525 hadden ook de cisterciënzers van Heusden moerland.^{lxxix} De predikheren van Den Bosch bezaten moergronden^{lxxx} en hadden het vrije gebruiksrecht van een deel van de turfvaart.^{lxxxi} Ook de Bossche minderbroeders hadden een beperkt vaartrecht^{lxxxii}; zij hadden van Pauwels van Haestrecht 12 bunder moer gekregen als tegenprestatie voor een dagelijkse mis ten behoeve van zijn zieleheil.^{lxxxiii} Talloze andere Bossche instellingen^{lxxxiv} en burgers bezaten kleinere percelen moeren in Loon op Zand.

De grootste liefdadigheidsinstelling, het Geefhuis, betrok haar turf uit eigen "huysvennen" en "huysmoeren" (moervelden) in Boxtel, Moergestel en sinds 1495 ook in Loon op Zand.^{lxxxv} De hoevenaars van het Geefhuis in Helvoirt, Udenhout en Moergestel moesten volgens hun contracten behalve rogge, raapzaad, ganzen, kapoenen, hoenderen, boter, eieren, wittebrood, vlas en varkens ieder ook elk jaar 12 voeders turf leveren, te steken uit het moer in Moergestel.^{lxxxvi}

Uit het Gestelse moer liet het Geefhuis ook door anderen dan de hoevenaars turf delven. Jaarlijks werd een terrein afgegraven, waarvan de oppervlakte varieerde van 4 tot 26½ roeden (1435-1493), blijkbaar navenant de behoefte van de instelling. Onder het delven waren de deelhandelingen steken of slaan "met oyck te scancken ende droech te maken"^{lxxxvii} begrepen, ook omschreven als "te stecken ende op te maken"^{lxxxviii} en "steken, maken ende aende myte te brengen."^{lxxxix} De lonen voor het turfsteken verschilden per lokatie: in Boxtel werd in 1456-1493 gestoken voor 18 of 19 stuiver per roe, terwijl in Moergestel slechts 8 of 9 kromstaart per roe werd verdiend, na 1467 6 à 7 stuiver. Het steken van de Loonse turf was half zo duur als de Boxtelse en tweemaal zo duur als de Gestelse; het verschil moet hebben gezeten in de arbeidsomstandigheden, waarbij kan worden gedacht aan de diepte van de moerput^{xc} en de bereikbaarheid van de vaart. Een enkele maal werd het bewaarloon gespecificeerd: voor het steken van 1½ roede turf in Boxtel werd in 1461 1 gulden 7 stuiver en voor het "hueden" (bewaren) 1 gulden 13 stuiver 14½ plak^{xcii} betaald.

Al voor het Geefhuis moergronden in Loon op Zand verwierf, werd er uit die plaats turf gekocht, bijvoorbeeld rond 1485, toen pleiten "gemanx torfs" werden geleverd.^{xciii} Sinds 1523 beschikte het huis over een eigen "torffman" (veenmeester) in het dorp, Meeus Geldens, die tot in 1578 turf leverde voor de diverse afdelingen van het Geefhuis, zoals de

bierbrouwerij^{xv} en het vondelingenhuis, terwijl bij gebrek aan betere brandstof ook voor de haard turf werd gebruikt.^{xv}

In enkele rekeningen wordt de Loonse veenexploitatie gespecificeerd in arbeidsloon, transport en accijnzen. Het steken en bewerken van de turf werd gerekend in lasten, het transport in pleiten. Uit de cijfers van 1561-1578 kan worden berekend dat een pleit gemiddeld 2,1 last Loonse turf vervoerde.^{xvi} Gedurende deze hele periode was het delfloon 10 stuiver per last (ofwel 21 stuiver per pleit). Het vervoer kostte tot en met 1572 per pleit 3 stuiver voor het inladen en 35 stuiver voor het varen, waarbij nog 3 stuiver 1 oord^{xvii} belastingen kwamen: 2 stuiver spuigeld aan de heer van Loon op Zand en 1 stuiver 1 oord turfaccijns te 's-Hertogenbosch. Sinds 1573 waren de transportkosten hoger: meestal 50 en soms 55 stuiver voor het varen. Het was een verrekening van de grote risico's die het binnenvaartverkeer in de oorlog liep.

Naast arbeidskracht en moergrond was de pleit het belangrijkste kapitaal van de turfmoerder. Waarschijnlijk wegens bankroet deed in 1432 Jan Naghel Peterszoon in Loon op Zand afstand van al zijn turven, moer, huisraad én zijn pleit.^{xviii} Maar niet elke moerman kon een pleit betalen. Het was een kostbaar bezit, wat blijkt uit de verzekering in 1467 van een uitgeleende pleit voor 18 gulden^{xix}, een bedrag dat de waarde van tien pleitladingen gemengde turf vertegenwoordigde. Rond 1600 was de gemiddelde waarde van een pleit f 182.^c De hoge huurprijs van 4 tot 5 stuiver per dag die in de zelfde periode werd gevraagd^{ci}, wijst op een snelle slijtage van de schuit. Het roer kon verloren gaan, de mastboom afbreken, het zeil scheuren, een beschadigde steven moest worden versterkt met ijzeren banden en klinknagels, de romp moest worden bijgehouden door deze met pek en teer te breeuwen.^{ci}

Een strikte scheiding tussen moerarbeiders en pleitenaars is niet altijd mogelijk. Beiden worden immers "torffanen" genoemd.^{cii} De meeste pleitenaars kwamen uit Loon op Zand, met Sprang op een goede tweede plaats. Ook schippers uit Dongen, Capelle, Waspik, Tilburg, Besoijen en Waalwijk brachten turf van Loon op Zand naar 's-Hertogenbosch.

Voor het laden wordt verschillende malen het woord loeven gebruikt. In 1429 was een pleit negen turven boven boord "geloevet"^{civ}, in 1601 werd Cornelis Henricxen uit Loon bij de levering van twee pleiten turf apart betaald voor het "doen loiven, licent ende tsheeren speij" (het loeven, licent en het spuigeld aan de heer)^{cv}, terwijl in 1603 zijn dorpsgenoot Willem Janssen 3 stuiver ontving "van een pleijt torffs te loeven".^{ci} Loeven duidt een bepaalde wijze van stapelen aan. Na het loeven kon er voor en achter in de pleit ruimte overschieten, die soms werd gebruikt voor een andere kwaliteit turf en sporadisch voor graan.^{cvi} Eenmaal werd een pleit met turf en een voeder rijshout aangevoerd^{cvi} en in de Paasdagen van 1528 bracht de Loonse turfman honingdrank en een kan zoete Spaanse wijn mee, bestemd voor het Geefhuispersoneel om op gepaste wijze Witte Donderdag te vieren.^{cix}

Na het lossen verloor de pleitenaar zijn verantwoordelijkheid over de lading, die door zakdragers werd gemeten en getond.

De pleiten voeren konvooisgewijs. In west-Brabant werden vloten van 25 tot 70 schepen samengesteld, die met touwen aan elkaar gebonden waren. Zo'n sliert moest wel tussen twee spuien passen.^{cx} In Den Bosch mocht aan het einde van de zestiende eeuw een binnenlopend konvooi van Loonse en Sprangse turfschuiten niet langer dan 25 pleiten zijn.^{cx}

Commercieel was turfwinvend Loon op Zand vooral georiënteerd op 's-Hertogenbosch. Dat blijkt dwingend uit de aanleg van de turfvaart. De dorpen in de Langstraat richtten zich meer op Holland, welk land al begon bij Geertruidenberg en Heusden. Met name voor 's Gravenmoer, Capelle en Waspik is dat duidelijk vastgesteld (vijftiende en begin

zestiende eeuw).^{cxii} Terwijl pleitenaars uit deze plaatsen in 1480 en 1518 de tollën van Gorinchem frequenteerden, liep er geen enkel Loons turfschip binnen.^{cxiii}

In de Tachtigjarige Oorlog zou de economische afhankelijkheid van Den Bosch een bijzonder negatieve kant krijgen.

TURF IN JE RANSEL

Veel informatie over de Loonse turfnering is overgeleverd uit het einde van de zestiende eeuw, toen de opstand tegen de koning van Spanje woedde en Loon op Zand niet spaarde. De garnizoenen hadden behoefte aan brandstof en turf was de belangrijkste huisbrand. De wachten aan de stadspoorten in Den Bosch moesten dag en nacht vuren onderhouden om bij onraad terstond de lonten van hun vuurwapens te kunnen ontvonken.^{cxiv} Allemaal redenen voor de stad, beducht voor het reële gevaar van uithongering en volstreekte isolatie als gevolg van de handelsblokkades, om garanties te eisen van voldoende turfaanvoer.

Met name garnizoenssteden mochten van de tegenpartij niet worden bevoorraadt met leeftocht en brandstof. Dat betekende dat de rebellen verboden om bijvoorbeeld rogge en turf te brengen naar 's-Hertogenbosch en Breda (als er een Spaans garnizoen lag), terwijl de Spanjaarden navenant verordenden aangaande Heusden en Breda (als de stad Staats was). De consequenties voor Loon op Zand waren, dat 's-Hertogenbosch er nauwgezet op toezag dat er voldoende turf werd aangevoerd en geen geweld schuwde om de voorraad op peil te houden. Het garnizoen op het kasteel van Loon op Zand moest daarvoor hand- en spandiensten verrichten. Voorts was het zaak dat men van de strijdende partijen ontheffing kreeg van het handelsverbod. Zo werd er eind 1579 door de bestuurders van Loon op Zand onderhandeld met landvoogd Matthias van Oostenrijk "pour avoir licence de povoir menner leurdictes tourbes" (om toestemming te krijgen om hun turven te vervoeren).^{cxv}

De Spaanse bevelhebber Claude de Berlaymont, in de regio beter bekend als Houtepen^{cxvi}, gelastte op 17 december 1579 aan de kapiteins van de garnizoenen van Loon op Zand en Vlijmen (gelegen aan de Loonse turfvaart) om alle bijstand te geven aan het vervoer van de door Den Bosch gewenste turf.^{cxvii} Ook de kwartierschout van Oisterwijk werd ingeschakeld: hij berichtte op 19 december 1579 aan de magistraat van 's-Hertogenbosch, dat hij het moer te Loon op Zand had laten visiteren, "dwelck noch nijet over en draegt omme torff te laden."^{cxviii}

In 1580 rustte de verdenking op Loon op Zand, dat men weigerachtig was de stad van turf te voorzien. Dat zou militair verraad betekenen. Philiberta van Immerzeel, de vrouwe van Loon, ontkende nadrukkelijk de weigerachtigheid^{cxix}, maar de stad vorderde karren uit Esch en Moergestel en stuurde voetknechten en ruiters uit het garnizoen van Oisterwijk om de turf op te halen.^{cx} Een jaar later dreigde Den Bosch de turf wederom zelf te komen halen als deze niet werd gebracht – en wel zonder betaling.^{cxxi} De stad heeft vervolgens in 1582 een regeling voorgesteld voor de turfaanvoer uit Loon op Zand, die door de inwoners werd afgewezen. De strekking van het voorstel is onbekend, maar de Loon-op-Zanders voorzagen veel nadeel en schade en wensten zich eerst te richten tot de Staten van Brabant om goede voorzieningen, waardoor zij niet zouden worden belemmerd in het vervoer van de turf uit de moeren naar opslagplaatsen bij hun huizen of elders, om vervolgens het spul te mogen verkopen aan wie wilde, "op datse middel moigen hebben om te leven".^{cxii}

De turfvaart van 1582 verliep slecht door tegenwerking van 's-Hertogenbosch. Er werden pleitenaars gearresteerd en volgens de vrouwe van Loon op Zand hadden er vier- tot vijfhonderd meer pleiten turf in de stad kunnen arriveren. Door ingrijpen van de 'geuzen' viel er zelfs een dode: "eenen schamelen bloet, achterlatende V cleynderen". Ook op het gedrag van 's konings soldaten viel veel aan te merken. De garnizoenscommandant van Oisterwijk arriveerde met zijn ruitery op 10 december 1582 in het dorp om het

turftransport naar 's-Hertogenbosch te organiseren. De bedoeling was om drieëntwintig karren turf mee te nemen, maar de soldaten namen veel meer, zonder betalen. Vrouwe Philiberta protesteerde krachtig bij de Bossche magistraat en eiste schadevergoeding. Zij nam de gelegenheid te baat om ook haar eigen problemen onder de aandacht te brengen: "My dunck, al en vielder maer eenen steen uuytter loicht, hy soude op ons hoeft vallen, zoo wy van allen canten bestoolen wordden sonder ennich bystandt oft hulp. Want al en commen myn ondersaten by nachte mair X oft XIII guessen besteelen ende zy bystandt versoicht hebbende vanden garnisoen op myn huys liggende ende gelegen hebbende, zoo en commen zy hen nyet te hulp, mair latense in den last, alzulcx dat ick nyet en weet watsse op myn huys maicken dan al te vernielen datter is, zoosse boven alle vuylicheyt, onmanierlycheyt van hoeren overspel ende ander onbehoorlycheyt, myn principael huys vernielen ende berooven van daicke ende loodt, myn neerhuys teenenmael affgebrandt hebben, dwelck ick alleenlyck met VI duysent gulden nyet en zal repareren. Dyt is den dienst dye zynen majesteyt van mynen huysse heeft. Ende vanden vyandt crych ick oyck redelycken myn portie, alzulcx datsse boven den hoeve dyesse my affgebrandt hebben nu cortelingen myn verlaten tot sessen toe instucken gesmeten, tot mynen grootter schade ende ongerieff van mynen ondersaten, alzulcx dat ick nyet veel vreden op dezer werelt en vynde. God almeechtich, wil my goede patiëntie ende dye my quaet gommen beter sinnen verleenen!"^{cxviii}

Nadat er enkele jaren geen turf in Den Bosch was gearriveerd, organiseerden begin 1583 de kapiteins Philippe de Lespine en Henrick in de Eekel, gestationeerd te Oisterwijk en te Haaren, het turfvervoer naar de stad. Lespine had daarvoor een aantal ruiters of anders vijftig voetknechten nodig.^{cxvii} In de nazomer was de situatie zo benard geworden, dat Philiberta van Immerzeel zich wederom tot de stedelijke magistraat wendde met een verzoek om een wat fatsoenlijker optreden jegens haar 'onderzaten'. De stad had vijftig voeders turf geëist, die 'naar ouder gewoonte' in de stad moesten worden gebracht. De vrouwe repliceerde dat "dat de oude gewoonten (Godt betert) zeer booven maten gecorrupteert ende gealtereert zyn" en herinnerde aan de rampzalig verlopen turfvaart van 1582: de kosten bedroegen het dubbele van het profijt en een dode, terwijl veertien mensen "affgryseleycken gequest ende de reste gevangen" waren. Bovendien was het dorp op het verkeerde been gezet, doordat de magistraat had gesuggereerd dat zij elders voldoende turf kon krijgen en geen beroep zou doen op Loon op Zand. Mocht de stad toch gekonvooierde turftransporten willen organiseren, dan moest dat zo humaan mogelijk gebeuren, zonder schade voor de 'onschuldige boer', "hoopende dat myn heeren oock wel sullen connen considereeren dat den onnoselen huysman boven tvier ende sweert van toorloghe nyet en is gebooren."^{cxvix}

Het heeft blijkbaar niet geholpen, want twee maanden later richtten schout, schepenen en borgemeesters van Loon op Zand zich tot hun Bossche ambtgenoten, die zij wezen op het grote economische belang van de turfwinning voor hun dorp. Daar werd namelijk geen halm gras gemaaid om te hooien, wie al vee had moest het weiden in de Langstraat en er groeide te weinig rogge om de inwoners te kunnen voeden. Daar kwam nog bij dat het garnizoen op het kasteel moest worden gevoed en onderhouden, terwijl de dagelijkse doortrekkende militairen de rest opraten. 's-Hertogenbosch had aan alle dorpen van de meierij een verplichte periodieke levering van rogge opgelegd, maar die van Loon konden dat niet opbrengen en vroegen om ontheffing. Verder moesten de Bosschenaars meer clementie opbrengen: die van Loon op Zand hadden immers letterlijk met gevaar voor lijf en leden de stad van turf voorzien, terwijl de vijand, dit met lede ogen aanschouwend, de verlaten van de turfvaart had vernield. De dorpsbestuurders besloten hun verzoekschrift met de verzekering dat zij met hun turven de stad zouden blijven bijstaan.^{cxv}

In 1587 verslechterde de toch al gespannen verhouding tussen Loon op Zand en zijn hoofdstad aanmerkelijk. De toestand in de meierij was verschrikkelijk. Door misoogsten heerste er in 1585 en 1586 hongersnood en in 1587 voerden de opstandige provinciën een verschroeiende-aardepolitiek in de regio. In juni werd het kasteel van Loon op Zand ingenomen en verbrand. Het werd uiterlijk in augustus heroverd door de Spanjaarden, maar de overlast van de Staatse vijand bleef aanzienlijk. Bovendien werd het dorp door het Spaanse garnizoen systematisch uitgeplunderd: zodra er brood was gebakken, een koe gemolken, boter gekarnd of graan gemaaid, werd alles in beslag genomen.^{cxvii} Juist in deze zwartste dagen, toen solidariteit van de hoofdstad 's-Hertogenbosch het minste was wat men in Loon mocht verwachten, ontpopte de stad zich als een uit eigenbelang uiterst vijandige bevriende nabuur.

Als introductie werd de stedelijke impost op de turf verdubbeld van 2 naar 4 stuiver per pleit. Philiberta van Immerzeel schoot uit haar slof: mijn onderzaten hebben enorm hun best gedaan, "dwelck schynt dat u eerweerdigen nyet aengenaem en is." Turven behoren niet slechter te worden behandeld dan enige andere in de stad aangevoerde koopmanschap. En mijn onderzaten zijn zo uitgeput door de oorlogsellende, dat u hen zoudt behoren te sparen.^{cxviii}

Het baatte niet, integendeel, de stad had een andere onaangename verrassing in petto: voortaan moesten die van Loon op Zand acht pleiten turf aan de wachten van de stad en een aan de kapitein van de schans te Engelen leveren – gratis, welteverstaan.

De stad had het inderdaad moeilijk met de brandstoffenvoorziening. Toen in 1572 de vijand oprukte in de Langstraat, vreesde Den Bosch te worden afgesneden van haar enige turfleverancier, Loon op Zand. In aller ijf werden militaire versterkingen gestuurd, die als eerste opdracht kregen het transport van veertig turfschuiten te begeleiden.^{cxix} Er werd besloten een garnizoen in het dorp te leggen.^{cxix} In 1573 was er "overmidts die geussen" bijna geen brandstof te krijgen.^{cxix} In 1577-1579 werd er bijna alleen steenkool gekocht^{cxviii} en moest de stad turf opkopen van burgerzolders^{cxviii}, wat duur uitviel. In 1580 was er weinig turfaanvoer, in 1581 werd een beroep gedaan op de Peel, in 1582 en 1583 kon er helemaal geen turf worden gekocht. In 1586 werden er zelfs gebinten en gesloopte huizen aangevoerd om voldoende stookmateriaal te hebben.^{cxv} In april 1587 noteerde de rentmeester van Den Bosch een positieve omslag: "hebben die pleytluyden oft torffaenen van Loon tot behoeff vande wachten deser stadt geleverd een pleyt torffs, inhoudende hondert ende vyff tonnen torffs, ende gebracht inden thoren aenden boom."^{cxv} De pleit werd niet betaald en er volgden dat jaar nog zeven gratis.

Voor de zo genoemde 'gratuiteit' dwong de Bossche magistraat in 1588 een akkoord af met Loon op Zand, dat zou gelden voor de vaart van dat jaar. Onverlet bleef de verplichting de pleiten in Engelen door de soldaten te laten doorzoeken.^{cxvi} Bovendien moest er in Engelen licent worden betaald. Samen met het dorpsbestuur van Sprang protesteerde dat van Loon op Zand tegen de laatste maatregel fel: door het innemen van het kasteel van Loon op Zand en de pest, die wel zeventienhonderd slachtoffers had geëist, was er sprake van grote verwoestingen en ontvolking. Zowel de turf van Sprang als van Loon op Zand kwam uit het laatste dorp, dus van Brabantse bodem, zodat er geen reden was om licent te heffen^{cxvii} (licent was een belasting op grensoverschrijdend goederenverkeer). Het stadsbestuur schikte deze keer in en stelde zich tevreden met de gratis turf aan de wachten en de kapitein van Engelen.^{cxviii}

De beker was niet tot de bodem geledigd: zowel in Engelen als Den Bosch werd de gratis-turfpolitiek draconischer. Engelen werd in die dagen gecommandeerd door Vittorio Frizzi, een Italiaanse houwdegen die was gepokt en gemazeld aan de Brabantse frontlinie. Hij was niet tevreden met zijn ene pleit en nam van de Loonse pleitschippers net zo veel turf als hij meende nodig te hebben voor de verwarming van zijn mannen. Tegenover de magistraat van 's-Hertogenbosch wond hij daar geen doekjes om: ik krijg te weinig turf en

steenkool voor de vuren van de wachten en voor de verwarming voor mijn soldaten en bovendien is er mij nog geen dorp toegezegd als assignatie. "Ne scay comme plus me maintenir et seray contrainct bien contre ma volunté retenir aulcunes pleytes de tourbes venans de Loon, lesquelz je contenteray du premier argent que me sera assigné (...), suppliant à messieurs de ne prendre de mal part" (ik weet niet hoe ik mij moet handhaven en ben tegen heug en meug gedwongen geweest om enkele pleiten turf uit Loon op Zand achter te houden, die ik zal

vergoeden met het eerste geld dat mij zal worden toegestaan.^{cxviii} Ik verzoek u mij dit niet euvel te duiden).^{cd} Hij beloofde de drie of vier door hem gevorderde pleiten te betalen, maar daarvan is het vermoedelijk nooit gekomen, zeker gezien zijn klachten over het uitblijven van geld voor zijn garnizoen en over de hoge kosten van de turf (f 28 per pleit).^{cxli}

's-Hertogenbosch schijnt te hebben ingegrepen, al is niet duidelijk in welke mate. In elk geval moesten de controles op de langs Engelen passerende turfpleiten stoppen. Frizzi was het daar niet mee eens en waarschuwde de stad dat de Loonse boeren lieden waren "que font peu de cas de faillir de leur parole, comme bien souvent en eulx ay trouvé" (voor wie weinig nodig is om hun woord te breken, zoals ik al vaak met hen heb meegemaakt). Zij hebben zelfs tegen de burgers gezegd dat hun turf duurder is geworden doordat ik 10 stuiver per pleit neem en dat zij mij bovendien de honderdste pleit moeten betalen, wat niet waar is. Mijn voorgangers deden dat wel, op uw verzoek laat ik dat na. Er zijn zo'n 1200 pleiten gepasseerd, goed voor een waarde van ongeveer f 35.000. De afgelopen nacht hebben vijftig van mijn soldaten de turf bewaakt tegen de vijanden. Aldus Frizzi, die een mooie bron van inkomsten (10 stuiver per pleit ofwel 600 gulden plus gratis turf) aan zijn neus voorbij zag gaan en zijn diefstal probeerde te rechtvaardigen met het bewakingswerk van zijn soldaten.^{cxlii}

Het pleit werd in Frizzi's voordeel beslecht en eind 1589 deed Loon op Zand een nieuwe poging om onder het wurgcontract uit te komen. Nogmaals werd benadrukt dat Frizzi zich niet aan de hem opgelegde maat hield. Bovendien vreesde men voor precedentwerking, dat ook de kapiteins van de schansen van Elshout, Hemert, Onsenoort en `Vors^{cxliiii} en van het kasteel van Hedel gratis turf zouden vorderen.^{cxliv} Er begon op 5 januari 1590 een taai onderhandelingscyclus tussen de grijpgrage kapitein en de regering van Den Bosch. Frizzi vroeg voor de komende turfvaart drie pleiten goede turf, maar schepenen dingden af tot twee pleiten zwarte en een pleit voze turf. Controles mochten plaats vinden, maar zonder afpersing van turf. De soldaten moesten zich voortaan beleefd tegen de pleitenaars gedragen en geen reden geven tot klagen.^{cxlv}

Frizzi misdroeg zich overigens niet alleen tegen de Loonse turfschippers, maar tegen alle boeren, voerlieden en handelaars die zijn pad kruisten. Uiteindelijk werd hij door de Bossche heren van de raad aangegeven in Brussel als gevaarlijk heerschap.^{cxlvi}

Loon op Zand leed intussen zwaar onder de oorlogshandelingen. In 1588, 1589 en 1590 werd het dorp belast en beschadigd door drie Spaanse veldlegers, terwijl in 1590 ook nog Maurits langskwam en terugkeerde. In die drie jaren was het dorp weer `meer dan tweemaal de helft verarmd en verminderd'. In 1589 en 1590 was het verkeer over water onmogelijk^{cxlvii} en eind 1590 waren de vooruitzichten wat dat betreft slecht, aangezien "voor alsnoch egheen apparencie en is om een gobel pleyt te moeghen vletten ofte vlooten, soo datter gheen armer dorpken en is dan Loon opt Sandt, soo wanneer wy onsen torff mette pleyt niet en moeghen gebruycken." De dorpschuld was opgelopen tot de astronomische hoogte van f 12.000 en dagelijks gingen de gedwongen oorlogscontributies en leveringen van goederen als brood, boter, ham en bier door.^{cxlviii}

In april 1591 bleek het pleitvaren enigszins te zijn hervat, maar door het aanhoudende lage water moesten de pleiten en wagens worden gevlet. Daardoor duurde een reis per pleit

meer dan een week, tenzij God meer "bequaemheyt vanden water boven in tmoer seynt." Wegens deze aanmerkelijke verhoging van de transportkosten vroeg Loon op Zand aan 's-Hertogenbosch om afschaffing van de gratis turfleveranties voor de wachten van de stad.^{cxix} Waren deze uiterlijk in 1589 gefixeerd op acht pleiten^d, inmiddels was er sprake van de honderdste pleit. Deze turf tax liep op tot het dubbele van de acht gratis pleiten. Geen wonder dat de vrouwe en haar onderdanen in februari 1592 weer protest aantekenden. Zij voerden aan dat de elf spuien of verlaten met draaiers, bruggen en landhoofden tussen Loon op Zand en de Dieze waren vernield en buiten kosten van de stad waren hersteld (zoals het hele onderhoud van de vaart de stad niets kostte). Ook keerden zij zich tegen de in 1588 ingevoerde verdubbeling van de turfimpost. Wilde de stad niet luisteren, dan zou men zich tot de Raad van Brabant richten. Het terugdraaien van de impostverhoging wees de magistraat van Den Bosch af, maar voor het lopende jaar was zij bereid terug te vallen op de afspraak uit 1589, toen acht pleiten turf voor de wacht werden gereserveerd. De legitimatie voor de vordering van gratis turf werd daarbij uitgebreider dan gebruikelijk herhaald: het was "in consideratie vanden onkosten die deselve stat is doende, soe int gaigeren van eenen besunderen clercq ofte sryver, aenden boom ofte waterpoorte gestelt tot opteekeninghe der torffpleyten ende aerbeyders daerbij wesende, als oock ter saecke vanden groote moeyten die de capiteynen deser stadt, ten tyde de wacht hebbende, zyn doende int visiteren vande pleyten."^{cxii} De kosten van de door de stad gewenste controle werden dus op het dorp afgewenteld.

Tegelijkertijd vaardigde de stad een ordonnantie uit op het invoeren van turf uit Loon op Zand, Sprang en Capelle. Het bevatte de volgende punten:^{cxiii}

1. Pleiten met turf moeten in de Dieze buiten de vesten voor de drijvende draaiboom blijven liggen en mogen pas in de stadsgrachten komen, als er een afdoend onderzoek is geweest door de kapitein of luitenant van de wachten met assistentie van de officieren en burgers van de wacht. Er mogen maximaal 25 pleiten tegelijk binnengelaten worden door de buitenste draaiboom.
2. Binnengelopen pleitenaars moeten logeren in door de magistraat aangewezen huizen en nergens anders. Zij mogen na het betrekken van de wacht niet op straat blijven, maar moeten naar de hen toegewezen plaats. 's Avonds mogen zij niet met burgers praten of handel drijven, noch blijven zitten drinken, op straffe van een boete van 12 gulden.
3. Het is de pleitenaars verboden te "spreecken, quereleren, seggen, noch verhaelen ennige nieuwe tijdinge ofte ennige andere woirden tenderende tot achterdeele van zynen majesteyt ende deser goeder stadt ende innegesetenen derselver". Zij mogen geen brieven bezorgen alvorens de magistraat die heeft ingezien. Op overtreding staat een boete van 6 gulden.
4. Met de pleiten mogen geen personen meekomen die uit de stad zijn geweest of geweken of die in soldij van de vijand liggen of hebben gelegen, of aan de kant van de vijand domicilie houden en niet zijn verzoend met de koning. Overtreding leidt tot verbeurte van de pleit en een arbitrale correctie.
5. De pleitenaars mogen geen lonten, salpeter, buskruit, wapens of koren uit de stad voeren op straffe van verbeurte van pleit en lading.
6. Claes Otten wordt aangesteld als schrijver van de pleiten (opdat de verordening wordt uitgevoerd en de stad "van alle heijmelijcke aenslaegen bevrijdt"). Hij moet de namen en toenames optekenen en die 's avonds na het sluiten van de boom vergelijken met de waarden van de aangewezen herbergen. Als de pleiten vertrekken, moet hij dat in zijn register aantekenen, daarna mogen anderen binnenkomen. Dag en nacht moeten soldaten van de stad op de Visbrug en aan de boom de wacht houden.
7. Het is die van de wacht – burgers of soldaten – verboden uit de pleiten turf nemen, op straffe van een arbitrale correctie.

Nadat Breda met een turfschip was genomen, zat in Den Bosch de schrik er blijkbaar goed in. De Loonse en Langstraatse pleiten werden degelijk doorzocht en de schippers waren in principe verdacht van verraderlijkheid en vijandelijke sympathieën. Aan de andere kant kon het niet binnenlopen van een Loons turfschip schrik baren: bereidde de vijand soms een overval voor?^{cxiii}

Een jaar later, in 1593, was de heffing van de honderdste pleit weer van kracht. Dierick van Immerzeel, de nieuwe heer van Loon op Zand, tekende samen met de dorpingen weer protest aan. Zij wezen nog eens op het ontbreken van rechtsgeldigheid van de heffing, en op de rechtsongelijkheid – er was immers geen enkele andere koopwaar waarover eenzelfde afdracht werd verlangd en bovendien werd de quote alleen afgeperst van Loonse turf, niet van die uit andere turfproducerende dorpen, met name in de Hollandse Langstraat. Voorts wezen zij op de gestegen onderhoudskosten van de turfvaart: wel meer dan het dubbele van wat er 40 of 50 jaar tevoren aan werd uitgegeven. Van deze kostenstijging had de stad geen last, aangezien de heer alles betaalde; bovendien ontzag hij zijn arme onderzaten, die hem niet meer betaalden dan een eeuw tevoren.^{cxiv} Ook het hoge spuijgeld bleef een steen des aanstoots: het bedroeg nog steeds 4 stuiver per pleit, de helft voor een bontekoe (een pleit met een gemengde lading van vale en zwarte turf) en een pleit 'vleets' navenant. Een extra argument was (eigenlijk zoals gebruikelijk) de oorlogsschade, die volgens de rekestranten in dat jaar uitzonderlijk hoog was, doordat de inwoners van Loon op Zand door 's koning leger "meestendeel berooft syn van hun gewasch, moebelen ende wel een dordendeel van hun huysen geruneert". Nadat de zaak commissionair was gemaakt, besloot de magistraat tot een kleine tegemoetkoming: in plaats van de honderdste hoefde in dit jaar slechts de honderdtwintigste pleit om niet te worden geleverd.^{cxv} Begin 1595 wees de Bossche magistraat een nieuw verzoek om lastenvermindering af, met dien verstande dat de quote van de honderdtwintigste pleit gehandhaafd bleef.^{cxvi}

Daarna lijkt de voor Loon op Zand zo nadelige status quo gedurende een decennium onomstreden te zijn geweest. De stad bleef onverminderd druk uitoefenen om (desnoods met geweld) de turfvoorziening veilig te stellen. Nog omstreeks 1600, toen de vaart blijkbaar weer eens onbevaarbaar was, werd de schout van Loon op Zand door de Bossche magistraat gesommeerd om uit de omliggende dorpen 71 karren te vorderen voor het turftransport.^{cxvii}

In 1602 sloeg de vlam opnieuw in de pan. Vroeg in het jaar had 's-Hertogenbosch een pleit met Loonse turf van een Sprangse schipper in beslag genomen. Dierick van Immerzeel vroeg om schadeloosstelling^{cxviii} en bracht een paar dagen later opnieuw de oude eis ter tafel: afschaffing van de gratis turfquote en herstel van de oude turfimpost.^{cxix} Deze twee acties werden gevoerd tegen de achtergrond van een groot juridisch offensief van de kant van de heer en zijn dorp. Uiterlijk in februari 1602 had Loon op Zand zich namelijk gewend tot de kanselier van Brabant met het verzoek om paal en perk te stellen aan de onwettige praktijken van 's-Hertogenbosch.^{cx}

De 'torfanen' van Loon op Zand hadden hun zaak degelijk voorbereid. Zij kwamen met zowel juridische als morele en economische argumenten. Vooral de laatste zijn bijzonder verhelderend over de toestand van de Loonse turfwinning rond 1600. Maar eerst laat ik de Bossche verweerders aan het woord. Zij hadden een commissie van vijf regenten samengesteld om hun zaak in Brussel te bepleiten. De inbeslagname van turf noemden zij het uitvloeijsel van een eerlijke afspraak met Loon op Zand en een tegenprestatie of wederdienst voor de controles die de stadswachters en de schrijver aan de boom uitvoerden op de binnenlopende turfpleiten. De stad had ook een speciale wachter aangesteld om pleiten die nog buiten de "dryffboom" lagen te doen visiteren "met eenen langen yseren spete (...) om alle entreprinsen ende overvallinge vanden vyanden te

verhueden, gelyck tot andere plaetsen by sulckdanige torffsceppe oft pleyten wel scadelycke aenslagen te werck zijn gebracht geweest." De vergoeding van deze inspanningen dateerde trouwens van voor de 'troebelen' (de oorlog): poortwachters waren van oudsher gewoon om van elke voeder die per schip of per as de stad binnenkwam een hoeveelheid turf ten behoeve van hun brand in te houden, zoals men ook deed met de door de boeren aangevoerde mutsaards. Tijdens de oorlog was een precedent geschapen door het Duitse garnizoen en later de koningsgarnizoenen^{chi}, die immers de poorten hadden bewaakt en hun aandeel hadden genomen van de ingevoerde brandstof. En wat klaagden die van Loon eigenlijk? Zij verdienden toch goed aan hun turfhandel? Zij sleten hun product ruimschoots in de stad, "daer door zij groot gelt ende gewin uuyte de voorscreven stadt syn treckende ende genietende."

Loon op Zand repliceerde uitgebreid. Ten eerste benadrukte men dat het dorp altijd alle belastingen voor vorst en vaderland had betaald. Bovendien had het dorp samen met de rest van de meierij meebetaald aan de oorlogslasten van 's-Hertogenbosch – een praktijk die uitzonderlijk was en in de rest van Brabant niet voorkwam. Dat de turfafdracht geschiedde op vrijwillige basis was een smoes en elk documentair bewijs ontbrak; de stad gaf trouwens zelf toe dat zij het slechte voorbeeld volgde van het Duitse garnizoen, dat niet alleen aan de burgerij veel leed had berokkend, maar bovendien veel turf had bedorven en in het water gegooid als die van Loon onwillig waren een deel af te staan.^{chii} Ook de Bossche wachters hadden geweld gebruikt, zij traden de turf in stukken en gooiden hem in water bij Loonse weerspanningheid. Erger was, dat de burgerij gewapenderhand in Loon op Zand de turf was komen ophalen, eigenlijk stelen, want er werd niet betaald. Tot zo ver het juridische en morele verweer.

De Bossche opmerking over het riante inkomen uit de Loonse turf werd beantwoord met een economische analyse: turf was het enige middel om de gewone en buitengewone (oorlogs-)belastingen op te kunnen brengen. Turfwinning was überhaupt het enige bestaansmiddel in Loon op Zand, "want is waerachtich, dat inde voorschreven geheele heerlycheyt van Loon soe veel hoeys op een jaer nyet en is wassende, datmen daeroppe een peerdt soude cunnen houden." Niet de helft van het benodigde broodgraan groeide in Loon op Zand. De turfwinning ten slotte hield ook niet echt over, want er was oneerlijke concurrentie doordat de inwoners van 's Gravenmoer, Capelle en Dongen, die de turf op het Loonse moer kochten, vrij waren van de gewraakte heffingen. Daarom hadden de inwoners van Loon op Zand al veel van hun moeren verkocht aan die van de genoemde dorpen, wat had geleid tot een halvering van de omzet en een verplaatsing van de handel buiten Brabant (de Hollandse dorpen van de Langstraat).

Om de geringheid van de inkomsten uit het turfbedrijf inzichtelijk te maken voegden "de schamele torfanen ende moeraerbeyders" van Loon op Zand een calculatie toe aan hun verweer. Allereerst berekenden zij de kosten en baten van de winning van vale of grauwe turf. Levering te 's-Hertogenbosch van honderd tonnen, ongeveer de last van een turfpleit, kostte:

- Voor het delven 3 gulden.
- Voor het afrijden 12 stuiver.
- Voor het overkruien 12 stuiver.
- Voor het in "hoolhoopen" brengen 16 stuiver ('hool' verwijst naar de moerput).
- Voor het bijeen brengen van de turfhopen in grote mijten 1 gulden.
- Voor het in de pleit laden 22 stuiver.^{chiii}
- Voor het onderhoud van de waterspuien of verlaten en voor het reinigen van de turfvaart 6 stuiver.
- Loon voor twee arbeiders die de pleit naar Den Bosch en terug brengen gedurende vier dagen ad 12 stuiver: f 4:16:0.

- Het recht van de turfmeter in Den Bosch, die de turf in de stad uittont, is 12 stuiver per pleit zwarte turf, dat komt voor een pleit zwarte en een pleit grauwe turf op gemiddeld 6 stuiver.
- De pleithuur belooft per dag minstens 15 stuiver, maar door ijsgang, storm, onweer en ander ongemak en de dagen dat niet kan worden gevaren kunnen de pleiten geen derde deel van de huurperiode worden gebruikt, zodat er vier dagen nodig zijn om te laden, naar de markt te gaan, terug te keren en te ontladen: 3 gulden.

Summa maakte dat per pleit turf f 15:10:0. Een pleit grauwe turf bracht te 's-Hertogenbosch echter gemiddeld slechts f 10 op, zodat er een aanmerkelijk verlies werd geleden.

Zwarte turf rendeerte beter. In de calculatie voor honderd tonnen, afgeleverd in Den Bosch, onderscheidde men vier kostenfactoren:

- Mensen kunnen niet in Loon op Zand wonen, "ten waere sy door middel van hennen ongeloofelycken aerbeijt, de moeren beaerbeydende, daer door eenichsints met groote armoede van vele schamele mensschen alleenlyck vanden sueren aerbeijt levende tsamen hielden, alsoo daer gras noch hoij ende seer weynich corens is wassende." Daarom moet de heer van Loon hen elke roede turf, waar maximaal tweehonderd tonnen of twee pleiten turf (een met grauwe en een met zwarte) opgedolven kunnen worden, voor f 11 laten, terwijl anderen, namelijk die van 's Gravenmoer, die hun turf elders dan in Den Bosch venten, f 13 betalen, omdat zij in het vervoeren en de schipvaart maar een kwart van de kosten hebben en zij met twee mensen en een geubel vierhonderd tonnen brengen (een Loonse pleit kon maar ruim honderd tonnen aan). Ergo f 11.
- Het tekort volgens de vorige specificatie van een pleit grauwe turf uit een roede moer is f 5:10:0. Dit bedrag moet uit de zwarte turf worden bekostigd.
- De kosten van een pleit zwarte turf bedragen minstens zo veel als die voor de grauwe turf, namelijk f 15:10:0.
- Aangezien de grauwe turf eerst boven uit het moerveld moet worden afgestoken, duurt het twee jaar voor je aan de zwarte turf komt. In die tijd moet er rente worden betaald voor het gekochte perceel. Twee maal 7% over de koopprijs (f 11 plus 'ongeld') levert een schadepost op van 19 stuiver 3 penning.

Summa zijn de kosten voor de productie en leverantie van zwarte turf f 32:19:6 per pleit van honderd tonnen.

Gezien deze scherpe cijfers en smalle winstmarges waren de Bossche heffingen van 4 stuiver impost per pleit en de honderdste, honderdtwintigste of honderdvijfentwintigste pleit voor de stadswachten geen geringe offers, aldus het bij de berekeningen gevoegde vertoog. Daar kwam nog bij, dat men in Loon op Zand per pleit 32 stuiver oorlogslasten afdroeg. De stad moest zich verder realiseren, dat de heer van Loon op Zand op eigen kosten en ten gerieve van de burgers een vaart had laten graven en daartoe van het Vlijmense Ven tot de moeren van Loon op Zand grond had aangekocht. Daardoor bleef meer dan 300 bunder land ongebruikt, dat zeer geschikt was voor drooglegging en landbouw. De heer miste deze inkomsten, moest daarentegen de vier houten bruggen, elf houten verlaten en vele draaiers onderhouden.

De heer kwam ook zelf aan het woord en voegde aan de gebruikte argumenten een sociaal element toe: "de gemeijne moeraerbeyders van mijne heerlicheyt van Venloon" verrichten ongelooflijk zwaar werk. Ik kan mijn vaart wel opgeven, maar dat zou ten koste gaan "van vele arme aerbeyders, die alleenlyck ten respecte vanden selve vaert hier blijven woonen ende by sulcken gevalle dese henne woonplaetse verlatende hen buijten de meyerije souden moeten begeven."

In het proces voor de Raad van Brabant is geen vonnis geveld.^{chv} Misschien is er een compromis tussen beide partijen gesloten, misschien heeft 's-Hertogenbosch zich teruggetrokken. In elk geval blijkt uit de Bossche stadsrekeningen dat er na 1603 geen gratis turf meer werd aangevoerd. De hoeveelheden onbetaalde turf hadden zestien pleiten belopen in 1595-1596, dertien in 1596-1597, achttien in 1597-1598, dertien in 1598-1599, zestien in 1599-1600, zestien in 1600-1601, elf in 1601-1602 en nog maar vier in 1602-1603.^{chv} Loon op Zand had gewonnen.

Terug naar de kosten- en batencalculaties van de Loonse turfwinning. De vraag is of zij geloofwaardig zijn. Is er niet in het vuur van het juridische gevecht en uit gevoel van smadelijke achterstelling schromelijk door die van Loon overdreven? Hadden anderzijds de vertegenwoordigers van 's-Hertogenbosch daar niet doorheen kunnen prikken? Het cijfermateriaal verdient in elk geval nadere bestudering.

Allereerst valt op dat er geen eindafrekening is, geen slotsom van de netto winst. De verkoopprijs van de hoogwaardige zwarte turf is domweg onvermeld gebleven, zodat alleen het pijnlijke deficit van $f\ 5:10:0$ per honderd tonnen vale turf als klinkend cijfer overbleef. Voorts werden de huurlasten van moervelden alleen bij de winning van zwarte turf geteld (hoewel dat voor de totale opbrengst van een veld niets uitmaakt). De opgegeven arbeidslonen blijken na vergelijking met de rekeningen van het Geefhuis aan de hoge kant te zijn: volgens de calculatie kostte het turfsteken per roede moer gedurende een jaar 6 gulden, terwijl het Geefhuis rond 1600 in Loon op Zand turf liet uitmoeren voor $f\ 4:5:0$ per pleit ("te steken tot Loen int huys moer ende droegh te maicken, inde mijt te leveren").^{chvi} Ook voor de pleithuur betaalde het Geefhuis minder dan in de calculatie werd opgegeven: meestal 4 of 5 stuiver per dag.^{chvii} De loon- en transportkosten zijn dus enigszins overdreven.

Over de marktprijs van de zwarte turf geven de Bossche stadsrekeningen uitsluitsel. In de rekenjaren 1601-1602 en 1602-1603 nam de stad 2783 tonnen Egmondse en zwarte turf ad gemiddeld $f\ 30:4:11$ per 100 af.^{chviii} Dat is een verlies van meer dan 2 gulden in vergelijking met de in 1602 berekende kostprijs. Deze prijs kan echter worden gecorrigeerd door de huurkosten van het moerveld te verdelen over de jaren dat het kon worden gebruikt. Volgens de calculaties duurde het twee jaar voor de bovenlaag van vale turf was uitgedolven.^{chix} Aangezien een roede moer evenveel vale als zwarte turf zou opleveren, ligt het voor de hand dat een perceel vier jaar kon worden gebruikt. Door de huurkosten uit te smeren over vier jaar worden de totale exploitatiekosten verminderd tot $f\ 29:19:9$. Dat levert de onwaarschijnlijk lage winst op van 5 stuiver en 2 penningen per pleit turf. Het vermoeden dat de cijfers gechargeerd waren wordt daarmee bevestigd.

Ter controle en vergelijking kunnen cijfers uit 1563-1578 strekken. Toen leverde Meeus Geldens te Loon op Zand als turfman van het Bossche Geefhuis 42 pleiten turf met een kostprijs van $41\frac{1}{4}$ stuiver voor arbeidsloon, vervoerskosten en belasting. In dezelfde periode leverde hij *privatim* 954 tonnen turf voor $f\ 96:10\frac{1}{2}:3$ en voor $f\ 16:2:0$ twee pleiten harde turf.^{chx} Als een pleitlading wordt gesteld op gemiddeld 110 tonnen, leverde hij in totaal 10,7 pleiten, die dan gemiddeld $f\ 10:10:4$ kostten. Dat levert na aftrek van loon, transport en belasting een winst op van $f\ 7:9:0$ per pleit. Hierop moeten nog de kosten van huur of koop van de moerpercelen in mindering worden gebracht.

De truc uit 1602 kan de onderwaardering van de winning van zwarte turf zijn geweest; er zou dan meer zwarte dan vale turf worden gedolven. Dit vermoeden wordt sterk ondersteund door de hierna volgende vaartcijfers uit 1632-1642. Bovendien plachten de turfmannen bij gebrek aan droogplaatsen de vale turf in een uitgedolven moerput te storten, dus weg te gooien.^{chxi} De laag zwarte turf, die overigens per lokatie grote verschillen in dikte kon hebben en bovendien zandheuvels kon verbergen^{chxii}, was derhalve langer exploitabel dan de vale bovenlaag.

Naar de werkelijke rendabiliteit van het turfmoeren kan door alle onduidelijkheden alleen worden gegist. Buiten kijf staat, dat Loon op Zand zwaar werd getroffen door de oorlog. Dat lot deelde het dorp weliswaar met alle andere plaatsen op het platteland, maar werd versterkt door de extra lasten van een eigen garnizoen op het kasteel, de afpersingen door de bezetting van de schans van Engelen, de kwetsbare positie op een strategische route tussen rebellengebied en 's-Hertogenbosch en het tirannieke gedrag van deze stad.

GEEN TURF MEER HOOG

Rond 1600 rendeerte de turfnering minder dan voorheen. Zowel in Loon op Zand als in de Langstraat^{cxviii} raakten de moeren uitgeput. Het Loonse dorpsbestuur voerde dat in 1603 aan als extra reden voor belastingvermindering.^{cxix} 's-Hertogenbosch, getergd door het proces, kocht in 1603 meer steenkool dan ooit^{cxv} en hoewel de stad in 1605 weer tien pleiten voze turf inkocht, werden aan de wacht zakken steenkool uitgedeeld.^{cxvi}

Begin 1605 was de toestand in Loon op Zand deplorabel: sinds de zomer van 1604 woedde een pestilencieuze ziekte, waardoor veel inwoners waren gestorven en vertrokken, zodat er veel leegstand was en veel land ongebruikt en `tot vogelweide' lag. Het uitvreten door militairen ging door en er konden geen voorraden worden opgebouwd. Bovendien waren de landbouwgronden door het `vliegend zand' zo in kwaliteit achteruit gegaan, dat de prijzen waren gehalveerd en nog erger. "Mits de ariditeyt, hoochte ende droochte vander supplianten dorp" was er sinds mensenheugenis geen voeder hooi gemaaid in Loon op Zand. Hoewel het moerturven nog steeds de voornaamste kostwinning was, resteerde er nog maar weinig moerland. Meestal moest men er tegen daggelden in werken. De meeste moeren waren uitgestoken en uitgeput, behalve een aantal percelen dat inwoners van buitendorpen als 's Gravenmoer en Dongen hadden gekocht en waarvan de inwoners van Loon op Zand derhalve geen profijt hadden, ook al omdat de turf daaruit via Geertruidenberg naar Holland en Zeeland werd geëxporteerd.^{cxvii} Een jaar later was de toestand nog even somber. De pest woedde voort en de zomer van 1605 had een hevige hagelslag gebracht, die de oogst vernielde.^{cxviii}

Het volume van de voor 's-Hertogenbosch bestemde turfproductie kan worden afgelezen aan de opbrengsten van het pleitgeld. Dat werd opgehaald gedurende de weinige maanden dat de turfvaart werd gebruikt. De rekening uit 1592 loopt van 12 februari tot en met 14 april en geeft 944 inschrijvingen van pleitenaars. Er werden in dat jaar tien gratis pleiten geleverd ten behoeve van de wacht van 's-Hertogenbosch, wat betekent dat op een quote van de honderdste pleit er duizend van Loon naar Den Bosch waren gevaren (wat niet veel afwijkt van de 944 inschrijvingen).^{cxix} De stadsrekeningen van Den Bosch, die lopen van Sint Remigius tot Sint Remigius (1 november), geven indicaties voor andere jaren. In de rekeningjaren 1593-1602 werden er dertien, veertien, zestien, dertien, achttien, dertien, zestien, zestien en elf gratis pleiten geleverd. Omdat in 1602 het proces van Loon op Zand tegen de stad was begonnen, is dat geen goed peiljaar, maar in de andere jaren voeren er ongeveer 1300, 1700, 1900, 1550, 2150, 1550, 1550 en 1900 turfpleiten van Loon op Zand naar 's-Hertogenbosch.^{cxix}

Pas sinds 1632 zijn er weer cijfers voorhanden. In de Loonse vaartrekeningen zijn nauwgezet de passerende pleiten geteld.^{cxvii} Voor een pleit zwarte turf moest 2 gulden worden betaald, voor een bontekoe 34 stuiver en voor een pleit grauwe turf 15 stuiver. Elke pleit turf en pleit mutsaards betaalde bovendien voor het spuigeld 11 stuiver 2 oord, maar de "vletpleyten" mochten volstaan met de helft.^{cxviii}

pleiten	1632/3	1633/4	1634/5	1635/6	1636/	1637/	1638/9	1639/4	1640/1	1641/
---------	--------	--------	--------	--------	-------	-------	--------	--------	--------	-------

								0		2
zwarte turf	211	244	161	230	195	48	12	96	41	49
bonte-koeien	73	48	29	1						
grauwe turf	316	213	33	203	29	36	20	6		1
vleet	7									
totaal	607	515	423	434	224	84	32	102	41	50

Het volume van het turfverkeer toont een dramatisch neerwaartse tendens. In 1637-1639 en 1638-1639 was dat mede te wijten aan de zeer lage waterstand; in feite voeren toen respectievelijk ook nog acht en zeven licht beladen pleiten uit. Hoewel concurrenten de bevoorrading van 's-Hertogenbosch allengs overnamen, werd in april 1639 in de stad een achteruitgang van de turfaanvoer gesignaleerd: terwijl er in de voorgaande jaren wel vijfhonderd pleiten de stad bereikten, waren het er nog maar vierhonderd.^{chxxxii} Een van de redenen was dat de turf erg duur was, duurder dan steenkolen^{chxxxiv}, maar ook het opdrogen van de Loonse moeren was debet aan de terugloop.

Er is gesuggereerd dat een verzanding van de turfvaart rond 1600 het einde van de Loonse turfnering markeerde, waarvan de bloei was geknakt door veenbranden, overstromingen, oorlogen en concurrentie met de Peel.^{chxxxv} Strijdig daarmee zijn echter de grote Loonse investeringen in 1618 om de vaart bij Vlijmen bevaarbaar te houden.^{chxxxvi} In 's-Hertogenbosch trok men echter uit het naderende einde consequenties: sinds 1625 werd op initiatief van de stedelijke magistraat de Aa richting Peel bevaarbaar gemaakt^{chxxxvii}, onder meer "om den Peelschen torff ende andere waeren tot cleynen pryse hier te crygen"^{chxxxviii}; de eerste schuit met Peelse "klot" arriveerde op 21 december 1627.^{chxxxix} De traditionele economische rol van Loon op Zand was uitgespeeld. In 1642 werden de verlaten verkocht en gesloopt. De vaart was nu gesloten en groeide dicht.^{cx}

In de Middeleeuwen had de turf nog een onuitputtelijke bron van inkomsten geschenen. Er waren immers eeuwig durende erfpachten in turf verkocht. De Tachtigjarige Oorlog bracht een bijzonder ongelukkige samenloop van omstandigheden: terwijl de voorraden slonken en de moervelden uitgeput raakten, werd Loon op Zand getroffen door de Bossche turfsterre. De stad stelde zich op als derde vijand – naast de twee oorlog voerende partijen. De eisen van turfleveringen werden militair afgedwongen, ook met behulp van het garnizoen van Loon op Zand, dat feitelijk een Bosch' buitengarnizoen was. De stad wenste namelijk geen duur en onhandelbaar garnizoen binnen eigen muren en wenste liever zowel de lasten als de kosten af op het platteland.

Ook volgens de normen van rond 1600 was de handelwijze van 's-Hertogenbosch schandalig. De inwoners van Loon op Zand ervoeren het als vernederend en wetteloos en zij wisten na lange tijd hun recht te halen. De stad toonde zich een wrokkige verliezer en begon rond de tijd van het proces de Loonse pleitenaars te pesten met een belasting op het bier. Om de dorst te lessen en de tijd te verdrijven, vooral als er tegenwind was, hadden de schippers elk een stoop bier van drie of vier kannen aan boord, uitsluitend voor eigen gebruik. Bij dienend weder bleef er een of anderhalve kan over. Hoewel aan geen enkele schipper uit Brabant, Holland of andere streken ooit bieraccijns was gevraagd, waren de cijns pachters begonnen elke stoop waarin ook maar een pot bier zat aan te slaan.^{cxii}

Met turfneringdoend Loon op Zand is het nooit meer goedgekomen. En hoe is het tussen de voormalige heerlijkheid en haar hoofdstad? Het gemeentebestuur zou kunnen inhaken bij de huidige claimcultuur en *Wiedergutmachung* van 's-Hertogenbosch eisen. Anders biedt wellicht de sorrycultuur soelaas.

Afkortingen

CCV = Collectie Cuypers van Velthoven, fol. = foliozijde, GAH = Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, HA = Heerlijheidsarchief, OAA = Oud-administratief archief, ONA = Oud-notarieel archief, OSA = Oud-stadsarchief, R = Oud-rechterlijk archief, RANB = Rijksarchief in Noord-Brabant, RANH = Rijksarchief in Noord-Holland, RAZH = Rijksarchief in Zuid-Holland, RHCT = Regionaal historisch centrum Tilburg

- i.H.P.H. Camps, *Het oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage, 1979) I, no. 317, 4 mei 1269.
- ii.Zie over hem Lauran Toorians, "Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473", in: C. Gorisse (eindred.), *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg, 2001) 77-82. Lauran Toorians, "Hoe Paulus van Haastrecht in Loon op Zand kwam. De koop van Loon en wat vooraf ging", *Straet en vaert* (2001).
- iii.RHCT, HA Loon op Zand 113, 13 december 1396.
- iv.RHCT, OAA Loon op Zand 1353, 20 januari 1417. Vgl. Pieter A. van Beers, *De heerlijkheid Venloon. Uit de geschiedenis van Loon op Zand tot circa 1850* (Loon op Zand, 1999) 38.
- v.J. van der Hammen Nicz., "Iets omtrent de oudste geschiedenis van 's-Grevelduin-Capelle (± 1200 – ± 1650)", *Taxandria*, XXIX (1922) 267.
- vi.RANB, CCV 1504, artikel LX.
- vii.R.A. van Zuijlen, *Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende* (2 dln.; 's-Hertogenbosch, 1863-1866) I, 573.
- viii.J.G. Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, dl. II ('s-Gravenhage, 1997) 105.
- ix.R. Fruin (uitg.), *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daermede te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden, 1866) 534.
- x.GAH, OSA 2483 (ordonnantie op de stadsaccijnzen), ongefolieerd, 1559.
- xi.In 1614 werden in Oosterhout zes soorten vaartuigen onderscheiden naar laadvermogen. De op een na kleinste was de "aeck oft geubel" (Leo F.W. Adriaenssen, "Het wolwerk van Oosterhout in de zeventiende en achttiende eeuw. Uit de schaduw van Breda, op de schouders van Tilburg, kort gehouden door Holland", *Jaarboek van de Geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom'*, LII (1999) 154).
- xii.GAH, OSA 2489, 23 november 1602.
- xiii.GAH, R 1236, fol. 11verso, 7 november 1466. De eigenaar, Gerit Peters de Weert, was ook moerturver en pleitenaar (Geefhuis 415, rekening Sint-Jansjaar 1500-1501, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd. RHCT, Loon op Zand R 55, fol. 2, 15 mei 1504).
- xiv.GAH, R 1211, fol. 44, 23 februari 1441.
- xv.RAZH, Collectie van Nispen 56, 12 juli 1468.
- xvi.Bijvoorbeeld GAH, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1601-1602, fol. 93verso.
- xvii.K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad (1250-1750)* (Wageningen, 1989) 179, 180.
- xviii.RHCT, HA Loon op Zand 533, z.d. (met apostille de dato 14 juli 1568).
- xix.In Nieuwmoer sprak men in 1636 van "ontcroonen ende vuytstecken van de rauwe moeren" bij het in gebruik nemen van een moerput (Leenders, *Verdwenen venen*, 50).
- xx.RANB, CCV 1504, artikelen XXII t/m XXVI.
- xxi.Bewerken.
- xxii.GAH, R 1250, fol. 207verso, 17 november 1480.
- xxiii.Voetturf was in Groningen en Drenthe – negentiende en twintigste eeuw – de onderste laag van de schrank (Herman Cromptoets, *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België* (Amsterdam, 1981) 272, 345). Zie ook GAH, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1599-1600, fol. 86: Loonse moerarbeiders worden betaald voor het steken en drogen van turf en vervolgens "vanden voettoff optemaicken ende op te setten".
- xxiv.In de Peel en in Roosendaal was het woord in de vorige eeuw bekend: Cromptoets, *Veenderijterminologie*, 65, 66, 224, 226.
- xxv.GAH, Geefhuis 428, rekening Sint-Jansjaar 1555-1556, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd: betaling van 12 stuiver aan Aert Corst

- Peeters, de turfman te Moergestel, "midts den torff int voirgaende jair nyet gedroecht en was en den sommighen opt moir was gebleven om synder naticheijden wil ende weder op een nieu by Aerden gescranckt". Idem 634, rekening Hemelvaartsjaar 1439-1440, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd.
- xxvi.GAH, R 1205, fol. 281verso, 17 februari 1435.
- xxvii.GAH, R 1207, fol. 67verso, 15 maart 1437.
- xxviii.GAH, R 1208, fol. 255, 21 mei 1438.
- xxix.RHCT, HA Loon op Zand 1 (oude nummering), fol. 37.
- xxx.RANB, CCV 1504, artikel LVI.
- xxxi.GAH, R 1211, fol. 44, 23 februari 1441.
- xxxii.GAH, R 1188, fol. 40verso, 3 december 1412.
- xxxiii.GAH, R 1198, fol. 116, 30 januari 1428.
- xxxiv.GAH, R 1200, fol. 160, niet gepasseerde akte (december 1429).
- xxxv.GAH, R 1199, fol. 151, 30 september 1429.
- xxxvi.GAH, R 1200, fol. 292, 20 maart 1430.
- xxxvii.Leenders, *Verdwenen venen*, 225.
- xxxviii.GAH, R 1197, fol. 218verso, 27 november 1425.
- xxxix.L.F.W. Adriaenssen, "De Leeuw uit De Bont", *De Brabantse Leeuw*, XLI (1992) 204.
- xl.J. van der Hammen en N.J. van der Hammen, "Charters betreffende Loon-op-Zand", *Taxandria*, XLII (1935) 234.
- xli.Van der Hammen en Van der Hammen, "Charters betreffende Loon-op-Zand", 229.
- xlii.GAH, R 1188, fol. 428verso, 31 mei 1414.
- xliii.GAH, R 1245, fol. 204, 26 januari 1476.
- xliv.Leenders, *Verdwenen venen*, 241.
- xlvi.RHCT, HA Loon op Zand 113, Sint Lucia 1529. Idem 423, 13 mei 1535. Blijkens de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch waren de Loonse pleiten in 1595-1605 beladen met gemiddeld 110 tonnen Egmondse of zwarte turf en de 'bontekoeien' (pleiten met een gemengde lading van zwarte en vale turf) met gemiddeld 113 tonnen (GAH, OSA 1692-1701, telkens de paragraaf "Ander uuytgeven van tgene opt raethuijs, inder scryffcameren, inder griffiën, opte rentmeesteren heure clercken camere ende opte wachten binnen den tyde deser rekeninge verbrant is" — hierna geciteerd als § Ander uuytgeven).
- xlvi.GAH, OSA 1681 (stadsrekening 1584-1585), § Ander uuytgeven. In dit rekeningjaar werden behalve 128 tonnen ook 22.800 losse turven gekocht. Zij waren van dezelfde kwaliteit: voos, vaal. Door prijsvergelijking kon de inhoud van de ton worden vastgesteld.
- xlvi.GAH, OSA 1686 (stadsrekening van 1589-1590), § Ander uuytgeven.
- xlvi.GAH, OSA 1680, § Ander uuytgeven, ongefolieerd, 15 december 1583.
- xlvi.Vgl. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 77, 78.
- l.GAH, R 1200, fol. 160, ongepasseerde akte (december 1429).
- li.Peter Heynen van Orthen beloofde aan Coel Screynmeker gedurende negentien jaar met Kerstmis "een lofber Loner pleyt zwarts torfs" te leveren in het water, zo dicht mogelijk bij Coels huis te 's-Hertogenbosch (GAH, R 1206, fol. 215verso, 28 september 1436).
- lii.GAH, R 1199, fol. 151, 30 september 1429.
- liii.GAH, R 1196, fol. 203, 203verso, juni 1427.
- liiii.GAH, R 1223, fol. 217verso, 24 mei 1453.
- liiii.RHCT, HA Loon op Zand 113, Sint Lucia 1529.
- liiii.E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, dl. IX ('s-Gravenhage, 1929) 522.
- liiii.RHCT, OAA Loon op Zand 486, 19 november 1590.
- liiii.GAH, OSA 167, 3 april 1591. Vgl. RHCT, HA Loon op Zand 113, 12 april 1603: de ingezetenen mogen de turf voor eigen behoefte "vletten" voor half spuigeld.
- lix.GAH, OSA 1699, § Ander uuytgeven, ongefolieerd, 16 september 1603.
- lix.RHCT, OAA Tilburg 886, 22 mei 1595; 2 juni z.j. (1595).
- lxi.Runnen (rinnen) betekent vloeien, stromen.
- lxii.Volgens Chr. Buijs, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen, 1997) 23, was blekkeling heiturf. Trommelen en Trommelen verklaren blekkeling als een soort natte turf, geslagen uit een dichtbegroeid ven (J.R.O. Trommelen en M.P.E. Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16e eeuw. Een tentatieve reconstructie en naamsverklaring* (Tilburg, 1994) 140). Leenders, *Verdwenen venen*, 52, 55, noemt de winning van 'blekkeling' het laatste exploitatiestadium van een moerveld.
- lxiii.GAH, R 1188, fol. 40verso, 3 december 1412. In 1604 werd de 'gemankturf' fiscaal gelijkgesteld met vleet of blekkeling (OSA 2831, ordonnantie op de hout- en turfcijns te water).

- lxiv.GAH, OSA 1689, § Ander uuytgeven, ongefolieerd, 7 december 1592 ("een pleyt cattenderm"); 24 maart 1593 ("een pleyt Egmontsen cattenderm"); 6 april 1593 ("een pleyt torffs cattenderm"). OSA 1694, § Ander uuytgeven, ongefolieerd, 14 februari 1598.
- lxv.GAH, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1600-1601, fol. 97verso: aankomst van een pleit "spaeitorff" uit het moer te Loon op Zand. In 1578 stak de turfman te Loon op Zand 11 last "spaeitorffs" voor het Geefhuis (idem 432, rekening Sint-Jansjaar 1577-1578, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd).
- lxvi.Na het uitladen van de pleiten bleven vaak "starten" (staarten, restjes) en hopen turf over.
- lxvii.GAH, R 1246, fol. 134, 28 november 1476.
- lxviii.Een Tilburgs voorbeeld uit 1457: Leo Adriaenssen, "Ontginningen en domeinen. Ontwikkeling van landbouw en nijverheid", in: C. Gorisse (eindred.), *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg, 2001) 58.
- lxix.GAH, R 1194, fol. 274verso, 13 januari 1424 (Moergestel). R 1197, fol. 49, 22 november 1425 (Loon op Zand). R 1233, fol. 185verso, 19 juli 1464 (Tilburg).
- lxx.GAH, R 1197, fol. 49, 22 november 1425.
- lxxi.GAH, R 1197, fol. 81, 28 februari 1426.
- lxxii.Bijvoorbeeld: GAH, Geefhuis 437, rekening Sint-Jansjaar 1593-1594, fol. 101, 2 januari 1591. Idem 440, rekening Sint-Jansjaar 1604-1605, fol. 94. Groot Ziekengasthuis 635, fol. 46: Cornelis die Preyser (Pruyser), rentmeester van de heer van Loon op Zand, levert in 1547-1548 410 tonnen turf. Idem 640, fol. 123, 11 februari 1605.
- lxxiii.Onder meer: RAZH, Collectie van Nispen 56, 28 augustus 1468.
- lxxiv.RHCT, HA Loon op Zand 113.
- lxxv.RANH, Abdij van Egmond 611 (dertig schuldbekentenissen de dato 16 mei 1571).
- lxxvi.GAH, R 1191, fol. 13verso, 4 mei 1419.
- lxxvii.Van Beers, *De heerlijkheid Venloon*, 41.
- lxxviii.Van Beers, *De heerlijkheid Venloon*, 59.
- lxxix.RANB, Mariënkroon en Mariëndonk 122, fol. 49, 14 november 1525.
- lxxx.GAH, R 1249, fol. 131verso, 20 oktober 1479.
- lxxxi.GAH, R 1206, fol. 37, 19 januari 1436; fol. 237, 16 maart 1436.
- lxxxii.GAH, R 1206, fol. 37, 19 januari 1436. R 1228, fol. 102verso, 13 juni 1458.
- lxxxiii.Van Beers, *De heerlijkheid Venloon*, 41, 42.
- lxxxiv.Bijvoorbeeld het Groot Ziekengasthuis: GAH, Groot Ziekengasthuis 2830.
- lxxxv.GAH, R 1264, fol. 226verso, 25 april 1495: het Geefhuis koopt van de heer van Loon 1 bunder moerland tussen het Kraanven en de Efteling. Al eerder bezat de instelling land op de Klokkenberg (R 1257, fol. 447verso, 13 december 1488), maar onbekend is of daar turf werd geslagen.
- lxxxvi.Udenhout: GAH, R 1218, fol. 274, 30 mei 1448. Helvoirt: Geefhuis, charterverzameling 2592, 18 januari 1468 (er moeten "duodecim plaustra cespitum" ofwel 12 wagenvrachten turf worden geleverd). Moergestel: Geefhuis 661, no. 661, pachtcontracten van 19 oktober 1531 en 18 februari 1527. Idem 662, pachtcontracten van 8 juni 1563, 9 december 1569, 31 januari 1582 en 9 december 1588.
- lxxxvii.GAH, Geefhuis 426, rekening Sint-Jansjaar 1546-1547, § Uitgaven voor allerhande zaken, ongefolieerd.
- lxxxviii.GAH, Geefhuis 415, rekening Sint-Jansjaar 1501-1502, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd.
- lxxxix.GAH, Geefhuis 429, rekening Sint-Jansjaar 1562-1563, § Uitgaven voor allerhande zaken, ongefolieerd. In 1566-1567 werden de activiteiten samengevat als "vanden torff te maicken" (idem 430, rekening Sint-Jansjaar 1566-1567, § Uitgaven voor allerhande zaken, ongefolieerd).
- xc.Een Loonse moerput was 8 turven diep (RANB, CCV 1504, artikel XXXI). Vgl. Leenders, *Verdwenen venen*, 53: de put was in westelijk Brabant een dieptemaat; uit een laag van een put haalde men 5 of 6 turfjes en het delven kon verschillende putten diep gaan.
- xci.Een gulden telden 20 stuiver, 1 stuiver telde 6 plakken.
- xcii.GAH, Geefhuis 635, rekening Hemelvaartsjaar 1460-1461, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd.
- xciii.GAH, Geefhuis 636, rekeningen van de Sint-Jansjaren 1483-1484, 1484-1485, 1485-1486 en 1489-1490, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd.
- xciv.In 1505-1506 kocht het Geefhuis in Loon op Zand 10 lasten "broutorfs" (GAH, Geefhuis 416, rekening Sint-Jansjaar 1505-1506, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd).
- xcv.GAH, Geefhuis 420-432, passim.
- xcvi.GAH, Geefhuis 429-432.
- xcvii.In een stuiver gingen 4 oordjes.
- xcviii.GAH, R 1202, fol. 309, 2 september 1432.
- xcix.GAH, R 1237, fol. 213verso, 20 november 1467.
- c.Het bedrag is opgemaakt uit de taxaties van 57 pleiten, die werden gebruikt als schipbrug over de Maas bij het fort Sint-Andries (GAH, OSA 175,

- 19 juni 1599; 17 oktober 1599; 20 oktober 1599; z.d. (november 1599).
- ci. Er van uitgaande dat de pleit honderd dagen per jaar werd gebruikt, bedroeg de huurprijs meer dan 12% van de kostprijs. Dat is ongeveer tweemaal zo hoog als de huur-prijsverhouding van een huis.
- cii. GAH, OSA 175, 17 oktober 1599. Geefhuis 438, rekening Sint-Jansjaar 1596-1597, fol. 99. Idem 439, rekening Sint-Jansjaar 1602-1603, fol. 93verso.
- ciii. GAH, OSA 1683, 16 april 1587: "die pleytlyuden oft torffaenen van Loon". RHCT, OAA Loon op Zand 468, i.m. 30 september 1611: "de torffanen offte moerarbeyders van Venloon datmen noempt Loon opt Sandt".
- civ. GAH, R 1200, fol. 160, niet gepasseerde akte (december 1429).
- cv. GAH, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1599-1600, fol. 86verso.
- cvi. GAH, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1601-1602, fol. 95.
- cvi. GAH, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1599-1600, fol. 87. Rekening Sint-Jansjaar 1600-1601, fol. 97.
- cvi. GAH, OSA 1696 (1599-1600), § Ander uytgeven, ongefolieerd.
- cix. GAH, Geefhuis 421, rekening Sint-Jansjaar 1527-1528, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd.
- cx. Leenders, *Verdwenen venen*, 213, 227.
- cxi. GAH, OSA 168, 24 februari 1592.
- cxi. G.J. Rehm, *De geschiedenis van Waspik* (z.pl., z.j.) 20, 21.
- cxiii. Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis*, 79, 81, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 201, 207, 208, 210, 211, 213.
- cxiv. GAH, OSA 1674, § Ander uytgeven, ongefolieerd, 1577-1578. OSA 1676, § Ander uytgeven, ongefolieerd, 19 december 1579. OSA 1683, § Ander uytgeven, ongefolieerd, 3 november 1586.
- cxv. GAH, OSA 155, 12 december 1579.
- cxvi. Hij was heer van Haultepenpe.
- cxvii. GAH, OSA 155, 17 december 1579.
- cxviii. GAH, OSA 155, 19 december 1579.
- cxix. GAH, OSA 156, 15 september 1580.
- cx. RANB, CCV 1454, 19 december 1580.
- cxxi. GAH, OSA 112, fol. 56, 6 november 1581.
- cxxii. GAH, OSA 158, 28 oktober 1582.
- cxxiii. GAH, OSA 158, 17 december 1582.
- cxxiv. GAH, OSA 159, 1 februari 1583. Eckel haalde met twintig wagens turf en uit Udenhout een hoeveelheid berkenhout (OSA 160, 21 oktober 1583; 15 december 1583).
- cxxv. GAH, OSA 159, 29 augustus 1583.
- cxxvi. GAH, OSA 159, 31 oktober 1583.
- cxxvii. GAH, OSA 163, 30 augustus 1587.
- cxxviii. GAH, OSA 164, 13 april 1588.
- cxxix. RANB, CCV 2829, februari 1572.
- cx. RANB, CCV 2829, 1 maart 1572.
- cxxxi. GAH, Geefhuis 431, rekening Sint-Jansjaar 1572-1573, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd.
- cx. GAH, OSA 1680, § Ander uytgeven, ongefolieerd, 13 september 1584.
- cx. GAH, OSA 1675, § Ander uytgeven, ongefolieerd, 28 april 1579; 20 mei 1579.
- cx. GAH, OSA 1682 (1585-1586), § Ander uytgeven, passim.
- cx. GAH, OSA 1683, § Ander uytgeven, ongefolieerd, 16 april 1587.
- cx. GAH, OSA 165, 15 januari 1589.
- cx. GAH, OSA 165, bijlage bij het akkoord van 15 januari 1589 met een marginale apostille van 16 januari 1589.
- cx. GAH, OSA 115, fol. 19verso, 16 januari 1589.
- cx. Het gaat hier om een besluit van ridder Juan Andrea de Cicogna, superintendent van de militaire contributies, die aan forten bepaalde dorpen toewees (assigneerde), die voor het onderhoud zorg moesten dragen.
- cx. GAH, OSA 165, 17 maart 1589.
- cx. GAH, OSA 165, 18 maart 1589; 20 maart 1589.
- cx. GAH, OSA 165, 8 mei 1589.
- cx. Waarschijnlijk Grubbenvorst, waar een versterking stond.
- cx. GAH, OSA 165, ongedateerde remonstrantie van de Loonse magistraat met een marginale aantekening van 31 december 1589.
- cx. GAH, OSA 165, 9 januari 1590.
- cx. GAH, OSA 166, 26 februari 1590.

- cxlvii. Zie voor het weer: J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl. IV (Franeker, 2000) 118, 119, 125, 126.
- cxlviii. RHCT, OAA Loon op Zand 486, 19 november 1590; 31 januari 1592.
- cxlix. GAH, OSA 167, 3 april 1591.
- cl. In 1588 werden er negen gratis pleiten geleverd: GAH, OSA 1684, § Ander uuytgeven.
- cli. GAH, OSA 116, fol. 69, 69verso, 21 februari 1592. OSA 168, 21 februari 1592.
- clii. GAH, OSA 168, 24 februari 1592.
- cliii. RANB, CCV 2991, "Memorial journal" van de gouverneur van 's-Hertogenbosch, 9 maart 1594.
- cliv. In maart 1592 was het vaartgeld te Loon op Zand gehalveerd (RHCT, HA Loon op Zand 523, fol. 7verso).
- clv. GAH, OSA 169, 9 en 13 november 1593.
- clvi. GAH, OSA 171, 28 januari 1595.
- clvii. GAH, OSA 4957.
- clviii. GAH, OSA 178, 15 maart 1602.
- clix. GAH, OSA 178, 22 maart 1602.
- clx. GAH, OSA 2489.
- clxi. Inderdaad werd al in 1567 geklaagd over afpersen door het garnizoen van hout, turf, eieren, boter, kaarsen, kippen en andere levensmiddelen die de stad werden binnengebracht (RANB, CCV 389, 24 juli 1567).
- clxii. Ook bij de controle van de turf ging het er ruw aan toe. Zie bijvoorbeeld OSA, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1599-1600, fol. 86: schade aan "den torff byde soldaten nedergestoten".
- clxiii. Een voor het Geefhuis bestemde pleit werd in 1599-1600 door drie personen geladen: OSA, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1599-1600, fol. 86verso.
- clxiv. Mededeling van Hein Vera in 't Goy.
- clxv. GAH, OSA 1692-1699, telkens § Ander uuytgeven.
- clxvi. GAH, Geefhuis 439, rekening Sint-Jansjaar 1599-1600, fol. 86. Rekening Sint-Jansjaar 1601-1602, fol. 93verso. Rekening Sint-Jansjaar 1603-1604, fol. 80.
- clxvii. GAH, Geefhuis 434, rekeningen Sint-Jansjaren 1590-1591 en 1591-1592, telkens § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd. Idem 435, rekening Sint-Jansjaar 1588-1589, § Uitgaven aan allerhande zaken, ongefolieerd. Idem 437, rekening Sint-Jansjaar 1593-1594, fol. 105verso (10 stuiver per dag); fol. 107verso. Idem 439, rekening Sint-Jansjaar 1601-1602, fol. 96verso. Rekening Sint-Jansjaar 1602-1603, f 93verso.
- clxviii. GAH, OSA 1698, 1699, §§ Ander uuytgeven.
- clxix. Volgens een processtuk uit 1603, waarin gebruik is gemaakt van de calculaties uit 1602, duurde het wel 6 tot 7 jaar voor een moerveld rendabel werd (RANB, CCV 1504, artikel XLV). Gedoeld wordt op het afwateren en het afsteken van de slechte boventurf. Ook van dit processtuk moeten wegens de partijdigheid de gegevens met reserve worden behandeld.
- clxx. GAH, Geefhuis 429-432, passim.
- clxxi. RANB, CCV 1504, artikel XXXI.
- clxxii. RANB, CCV 1504, artikel LV: bij het delven moet de moerman "in alles daeraff verwachten humnen hasardt ende fortune, gelyck dickwils inde vercochte moeren sant heuvels syn bevonden, daermen egheen torffven en can gesteecken."
- clxxiii. Rehm, *De geschiedenis van Waspik*, 96, 97.
- clxxiv. RHCT, OAA Loon Zand 1594, 1603 z.d.
- clxxv. GAH, OSA 179, 5 februari 1603; 12 maart 1603; 25 november 1603.
- clxxvi. GAH, OSA 181, 1605 z.d.
- clxxvii. RHCT, OAA Loon op Zand 1594, 15 februari 1605.
- clxxviii. RHCT, OAA Loon op Zand 1594, 10 februari 1606.
- clxxix. RHCT, HA Loon op Zand 523.
- clxxx. GAH, OSA 1690-1697. In november 1593 was de tax van de honderdste gratis pleit verlaagd naar de honderdtwintigste (OSA 169, ongedateerd rekest met een marginale apostille de dato 13 november 1593). Van Beers, *De heerlijkheid Venloon*, 88, citeert een 'rentmeesterboek' volgens hetwelk van begin 1597 tot 10 juni 1598 2100 pleiten door de vaart voeren. Van der Hammen, "Iets omtrent de oudste geschiedenis van 's-Grevelduin-Capelle", 268, zegt zonder bronvermelding dat via de Loonse vaart, die tijdens de Tachtigjarige Oorlog goeddeels verzandde, jaarlijkse ongeveer 13.000 turfpleiten op en neer gingen.
- clxxxi. RHCT, HA Loon op Zand 1263-1272.
- clxxxii. Bij de inhuldiging van de heer in 1603 was vastgelegd dat de inwoners van Loon op Zand ten behoeve van hun eigen huisbrand turven mochten 'vletten' voor het halve spuigeld (RHCT, HA Loon op Zand 113, 12 april 1603).
- clxxxiii. GAH, ONA 2672, fol. 372, 27 april 1639.
- clxxxiv. GAH, ONA 2672, fol. 374, 30 april 1639.
- clxxxv. Crompvoets, *Veenderijterminologie*, 41.

clxxxvi.RHCT, HA Loon op Zand 684, 5 oktober 1618.

clxxxvii.A.M. Frenken, *Helmond in het verleden* (2 dln.; z.pl., 1928) I, 107. A. van Sasse van Ysselt, "Scheepvaartverbinding tussen Luik en 's Hertogenbosch", *Taxandria*, XLIII (1936).

clxxxviii.Van Zuijlen, *Inventaris der archieven*, II, 1319.

clxxxix.J. Heeren, "Uit de geschiedenis van de rivier de Aa", *Taxandria*, XLIII (1936) 248.

xc.RHCT, HA Loon op Zand 1272.

xc.RHCT, OAA Loon op Zand 468, 1611.